

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА

Анотація. У статті окреслюється історичний аспект розвитку професійної педагогічної освіти в Україні. Ретроспективний аналіз допомагає зрозуміти особливості вітчизняної просвітницької традиції і створює передумови для оцінки професійної якості учителя-філолога. У ході дослідження виокремлено наступні історичні періоди проблеми формування професійної компетентності вчителя-філолога: язичницький період – доба Київської Русі (IX – XIII ст.), період – XIV–XVIII ст., III період – XIX – XX ст., IV період – XXI століття.

Ключові слова: професійна підготовка, християнські школи та монастирі, система шкільництва, професійна діяльність, принцип природовідповідності, професійна компетентність.

Процес глобальних змін у сучасному суспільстві і освітньому просторі на початку XXI ст. пов'язаний зі складним і суперечливим рухом реформ, втратою моральних орієнтирів, падінням престижу професії педагога. Як ніколи актуально звучать сьогодні слова Г. Сковороди, що визначив її інституціональну роль: «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає» [1, 25].

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Усвідомлюючи значущість культурного та історичного сенсу професії, науково-педагогічне співтовариство веде активний пошук оптимальних умов, які сприяли б досягненню нової якості професійного становлення педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Вихідний етап розвитку професійної педагогічної освіти веде відлік з XVIII ст., епохи зародження перших державних освітніх установ. Проте «начало начал» для словесника – Київська Русь. Саме словесник став першим учителем.

Якщо початком становлення методики викладання української мови як науки вважають 1844 р. – рік, коли побачила світ видатна книга Федора Івановича Буслаєва «Про викладання вітчизняної мови» [2], то витоки професійного портрета вчителя-словесника сягають часів Київської Русі.

Дослідник А. Джуринський вказує на те, що історично саме мовна спільність була

«об'єднуючою силою слов'янства. Навчання мові було одним із головних способів усвідомлення етнічної єдності слов'янського середньовічного світу. Проявом такої спільності стало створення в VII – IX ст. нової писемної мови – слов'янської» [3, 131]. Роль перших учителів словесності у слов'янському освітньому просторі по праву належить братам Кирилу і Мефодію. На загальну думку істориків педагогіки, «важливу роль в особливостях слов'янської, у тому числі староруської освіти, зіграло використання і для богослужінь, і для літератури, і для навчання єдиної старослов'янської мови» [3, 131].

«Своїм виникненням, – зазначає професор М. Шанський, – старослов'янська мова зобов'язана просвітницькій діяльності Кирила і Мефодія, що створили чудову слов'янську писемність і залучили тим самим братські слов'янські народи до християнської віри» [4, 40].

Мета статті полягає у висвітленні історичного аспекту становлення професійної підготовки вчителя-словесника. Важливість ретроспективного аналізу становлення освіти дозволяє точніше зрозуміти особливості вітчизняної просвітницької традиції і створює передумови для оцінки перспектив будівництва сучасної школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще в епоху становлення Древньої Русі українці усвідомлювали значущість мови, яка об'єднує, скріплює державу. Сучасні учителі-словесники пам'ятають своїх першоучителів, прищеплюють любов до слова як самоцінного явища культури. Запровадження християнства посприяло розвитку освіти і шкільництва на Русі і прилучило її до античної науки та культури, зблизило з багатьма європейськими країнами. Першими вчителями рідної мови на Русі були майстри грамоти. При церквах і монастирях відкривалися школи, які спочатку називалися училищами. Майстри грамоти навчали читанню, листу і рахунку дітей усіх станів, керуючись, як сказано в літописі, методами «Учити не яростию, не жестокостию, не гнівом, але різновидним страхом до любовних звичаїв, солодким повчанням і ласкавим міркуванням» [3, 136].

Після запровадження Володимиром Великим церковної реформи виникла нагальна потреба у вихованні та навчанні. Освічені люди були потрібні, насамперед, для функціонування органів державного управління, розвитку торгівлі тощо. Тому шкільництво за часів князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого набуло державного значення.

Необхідно виділити основні просвітницькі принципи цієї доби, які успадкувала вітчизняна освіта. Серед них – відкритість до світу, активне використання набутих інших народів, а саме – латинської і грецької мов, перекладна діяльність навчальних установ тощо.

В силу поживлення просвітницької діяльності в українській державі зароджуються різні напрями книжкового вчення. Якщо майстри грамоти використовували натаскування – заучування текстів божественного писання без знання грамоти, то освічене духовенство ратувало за «осмислену» грамоту, що полягала в умінні не лише копіювати Писання, але і засвоювати його сенс, інтерпретувати, – це сприяло б подальшому поширенню православ'я.

Розмежування педагогічних переконань серед книжників, проникнення ідей західної культури і освіти, а в той же час неуктство, що все більше поширювалося в державі, призвело до необхідності залучення до Київської Русі іноземних учителів. Педагогічний досвід України, Білорусії, Польщі, зокрема ідеї Яна Амоса Коменського, поступово стають надбанням й української освіти. Я. Коменський висунув до особистості педагога неухильні вимоги: працьовитість, добродішність, наповненість життям, діяльність та чуйність, наполегливість, релігійність, любов до учнів, прагнення збагачувати свої знання й досвід, чесність, вміння пробуджувати зацікавленість у здобутті знань. «Музикант, – вказує видатний педагог, – не б'є кулаком або палицею по струнах, не вдарає інструментом об стіну, коли струни ліри, цитри або арфи дають дисонанси, а терпеливо настроює їх, докладаючи все своє мистецтво доти, доки не приведе струни до гармонії. Так само повинні ми пристосовуватися до властивостей розуму, приводячи уми до гармонії і любові до наук, коли ми не хочемо з лінивих зробити упертих, а з в'ялих – зовсім дурнів» [5]. Наставник для вихованців має бути живою бібліотекою. «Малознаючий учитель – хмара без дощу, лампа без світла, джерело без води, тіло без душі» [5].

В епоху просвітництва, як і в Київській Русі, грамота є основою навчання, але тепер рідна мова виступає предметом вивчення. Ідеальний вчитель-філолог з'являється як носій

вищих доброчесностей, провідник моральних цінностей, прекрасно обізнаний зі своїм і володіє методикою його викладання, всіляко сприяючи розвитку учня. Як бачимо, найважливіші професійні якості учителя-словесника, що характеризують сьогодні його професійну компетенцію, почали проявлятися ще два століття тому.

Всебічний розвиток особистості як основа виховання – ідея, втілена в творах просвітників XVIII ст.: Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Т. Шевченка, О. Духновича, Л. Глібова, П. Грабовського, М. Коцюбинського, С. Васильченка та ін., – знаходить відображення у цілях вітчизняної педагогіки і в XIX – XXI ст. Педагогічні погляди видатних просвітителів щодо професійного становлення вчителя-філолога лягли в основу сучасної освітньої тенденції.

Відомий український освітянин Г. Сковорода наполягав, щоб навчання в школах здійснювалося лише рідною мовою, головну роль в освітньому процесі надавав учителям. Майбутній педагог повинен любити дітей, глибоко володіти знаннями, постійно підвищувати свій професійний рівень. Щоб досягти цього, варто насамперед «долго самому учиться, если хочешь учить других» [6, 122], бо «хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись...» [6, 221].

Особливе значення приділяв постаті вчителя О. Духнович [7]. Педагогів він вважав просвітителями, за допомогою діяльності яких має процвітати доброчинність. У «Народной педагогии в пользу училищ и учителей сельских» автор виокремлює такі вимоги до особистості вчителя як професіонала своєї справи: «справжнє покликання до цієї служби», «добрі й правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим», «чистий і непорочний норов і процвітання доброчесностями», «легкий, зрозумілий спосіб викладання», «бути від природи лагідним, поважним», «учнів своїх любити і їхню любов також для себе заслужити», «мати потрібні засоби для навчання і наставляння», «повинен добрий порядок поважати» [7, 256].

На рубежі XVIII – XIX ст. виникає питання про підготовку вчителів для загальноосвітніх шкіл, оскільки без цього неможливо було здійснити назрілі практичні завдання освіти. Важливу роль у науково-педагогічній думці відіграв М. Сумцов, який розробив загальні положення концепції національної школи, згідно з якими навчання в школах проводилося лише рідною мовою. Вчений виокремлював у навчальному процесі освітню (забезпечення системи наукових знань), виховну (наука у поєднанні з високим рівнем викладання стає однією з основних форм виховного впливу на особистість) та розвивальну (розвиток «наукового мислення») функції. М. Сумцов підкреслив значущість таких дидактичних принципів: наочність, міцність знань, системність тощо [8, 13-16].

Продовжувачем ідей В. Сумцова є Б. Грінченко, який відмічав, що навчально-виховний процес повинен проводитися лише рідною мовою, аргументуючи це наступним: «Коли вчити дитину нерідною мовою, то дитині треба спершу вивчити ту чужу мову, щоб добре розуміти науку. Зразу, значить, дитині треба робити два діла: і вчитися читати, писати та щитати, і вивчати чужу мову» [9, 44]. Аби розвинути розумові здібності учня, педагог повинен дібрати конкретні методи навчання, відкинувши при цьому неусвідомлене запам'ятовування. Б. Грінченко підкреслював, що особистість педагога є підґрунтям для навчання та виховання. Тому висував до неї наступні вимоги: високоосвіченість, високоморальність, досконале знання своєї справи, сумлінне виконання вчительського обов'язку, справедливість, послідовність і цілеспрямованість у діях. У кінці XIX – на початку XX ст. поняття «народний вчитель» у професійному сенсі було відсутнє, оскільки не існувало і народної школи як типу масового навчального закладу. Вчителями нечисленних шкіл працювали дяки, паламарі, відставні солдати, тобто люди, які не мали достатньої загальної, тим більше педагогічної освіти.

Незважаючи на те, що лінгводидактична термінологія 20-30-х років не була досконалою, у цей період починається активне її становлення. Значний внесок у розвиток української лінгводидактичної лексики зробив І. Огієнко. Він визначив принципи навчання в школі, обґрунтував дотримання вчителями міжпредметних зв'язків і одним із перших використав терміни: міжпредметні зв'язки, диференціація навчання, розвиток мислення, аналіз, синтез, узагальнення, порівняння тощо. Вчений велику увагу приділяв особі вчителя як провідника

національних ідей, національної культури, національного світосприйняття і підкреслював, що «кожний учитель мусить найдосконаліше знати Науку про рідномовні обов'язки», «пилувати, викликати в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її» [10, 43]. Педагог вимагав від учителів, щоб на їхніх уроках «панувала чиста літературна мова», «бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів» [10, 44]. Не тільки в школі, але й і поза нею вчитель повинен говорити «взірцевою рідною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення» [10, 37]. За словами вченого, на вчителя покладається особлива відповідальність як у справі збереження рідної мови, так і у вихованні відданих народу, нації громадян.

Активно досліджуються в цей час питання методів, прийомів і засобів навчання мови. Так, С. Русова всі методи поділяє на традиційні й нові і вживає наступні визначення: метод індукції, метод синтезу, евристичний та генетичний методи, метод гри, «урок-виклад» та інші. Окрім того, дослідницею був описаний сучасний принцип послідовності і перспективності навчання: «Перше педагогічне дидактичне правило: завше нове давати у зв'язку зі старим, але треба бути обережним, бо є ризик, що старе – погано усвідомлене» [11, 84]. Головне завдання педагога у навчально-виховному процесі – «пробудження інтересу до науки, до правди, добра і краси, координація рухів для найкращого виконання всяких умілостей» [11, 85]. Вчитель повинен мати високий інтелектуальний рівень, широку загальну і педагогічну освіту, бути психологом і мати глибокі знання зі свого предмета і методики його викладання. Кожний педагог у процесі своєї діяльності зобов'язаний багато читати, постійно поповнювати свої знання, бо «той, хто вчить, повинен і сам багато знати» [11, 85].

У 40-60-х роках теоретичні засади лінгводидактичної науки продовжують розробляти В. Масальський [12], М. Тищенко [13], С. Чавдаров [12] та ін. Активно досліджуються проблеми типології уроків з української мови, методів і прийомів вивчення мови, питання теорії й практики розвитку мовлення, використання наочності тощо. Так, у посібнику «Методика викладання української мови в середній школі» С. Чавдаров особливу увагу приділяє повторенню вивченого, а також граматичному аналізу для формування в учнів мовних умінь та навичок; подає свою класифікацію диктантів, поділяючи їх на навчальні й контрольні (зорові і слухові). Автор розрізняє три типи уроків з української мови: уроки, на яких подається новий матеріал, уроки на закріплення вивченого, уроки перевірки знань учнів. Терміни на позначення видів переказів і творів, які використовує у своїх працях С. Чавдаров, стали загальноприйнятими в методиці й широко вживаються у сучасній лінгводидактиці. Від особистості вчителя педагог вимагає насамперед знання свого предмета: «Істотною особливістю навчання є те, що пізнання дійсності в учнів відбувається під організованим керівництвом педагога, який уже має певний багаж знань» [12, 12].

У 60-80-ті роки лінгводидактика продовжує розвиватися: розробляється теорія розвитку мовлення, досліджуються питання паралельного викладання російської та української мов, формування граматичних понять, здійснюється робота над підвищенням орфографічної й пунктуаційної грамотності учнів. Описавши педагогічний такт і майстерність І. Синиця підкреслює, що вчитель «має триматись завжди природно, без зайвого напруження» [14, 23], поважати гідність дитини, знати міру в усьому: «в дозуванні навчального матеріалу (саме стільки, скільки учні можуть засвоїти), в унаочненні (зайве унаочнення затримує розвиток абстрактного мислення), в темпі й тонусі уроку (щоб урок був не надто уповільнений і не надто прискорений, не в'алий і не перенапружений)» [14, 24].

Плідним періодом у розвитку методики викладання української мови став кінець ХХ – поч. ХХІ ст. Реформа шкільної освіти, інноваційні процеси, що охопили загальноосвітню й вищу школу, спричинили появу нових лінгводидактичних понять і термінів. Методична теорія збагачується ідеями вдосконалення змісту, методів і прийомів навчання, різних форм діяльності, видів вправ, переказів, диктантів тощо. Проводиться робота з удосконалення шкільних програм, створюються підручники для загальноосвітніх шкіл нового типу.

Офіційний статус мови вимагає вдосконалення мовленнєвої комунікації, що сприяло б підняттю престижу української мови як державної. Отже, необхідною в навчальному процесі

стає систематична культурно мовна діяльність, яку Л. Струганець окреслює як «культивування літературної мови й індивідуального мовлення, виявлення тенденцій мовного розвитку, реальне втілення у мовній практиці норм літературної мови, формування мовної особистості» [15, 1].

Саме неперервна мовна освіта, починаючи з материнської (родинної) школи і закінчуючи професійною освітою у вищій школі, орієнтована на формування національно-мовної особистості, забезпечить розширення функцій державної мови, творення українськомовного середовища в усіх сферах життя і суспільної діяльності.

Висновки дослідження. Отже, проаналізувавши особливості освітніх традицій в ретроспективному аспекті, нами була розроблена власна періодизація становлення професійної компетентності вчителя-філолога:

I. Язичницький період – доба Київської Русі (IX – XIII ст.). Майстри грамоти повинні були навчити дітей читати, писати, рахувати. З прийняттям християнства шкільництво набуває державного значення. У монастирях та школах грамоти вчитель повинен використовувати такі прийоми: читання і коментування тексту, бесіда, показ конкретних дій, коментування тощо.

II період – XIV– XVIII ст. Відбувається пошук просвітницької діяльності. Дещо пізніше створюється мережа державних загальноосвітніх шкіл та колегіумів різних типів. Проте українська мова у цей період не була предметом вивчення в школі. Водночас актуальними постають нові вимоги до особистості вчителя: добросовісність, діяльність, любов до учнів, наполегливість, прагнення збагачувати свої знання, досвід, володіння методикою викладання та ін.

III період – XIX – XX ст. Значного поширення набуває ідея всебічного розвитку особистості, яку можна досягти лише за умови навчання рідною мовою. Головна роль в освітньому процесі відводиться вчителю. Серед професійних якостей, якими має володіти педагог, виокремлюють: правильні і достатні знання з конкретного предмета, легкість і зрозумілість способу викладу, використання ефективних і конкретних методів та засобів навчання (категоричне заперечення неусвідомленого запам'ятовування), самоосвіта, саморозвиток, педагогічний такт і т.д.

IV період – XXI століття. На сучасному етапі розвитку освіти від особистості педагога вимагається наступне: наявні знання для професійної діяльності, творчий підхід до професійної діяльності, тактовність, емоційна врівноваженість, індивідуальність, самостійність; увага вчених вперше зосереджується на специфіці компетентнісного підходу.

Список використаної літератури

1. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Николай Максимович Шанский. – М. : Высшая школа, 1969. – 195 с.
2. Буслаев Ф. И. Про викладання вітчизняної мови. Твір Федора Буслаєва, старшого учителя 3-й Моск. реальної гімназії / Федір Іванович Буслаєв. – Ч. 1-2. – М., 1844. – 2 т. – 23 с.
3. Джурицкий А. Н. История образования и педагогической мысли : учебн. для вузов / Александр Наумович Джурицкий. – М. : ВЛАДОС, 2004. – 400 с.
4. Шанський М. М. Роль старослов'янської мови в розвитку російської мови / М. М. Шанський // Російська мова в школі. – 1994. – № 4. – С. 40-45.
5. Основні проблеми розвитку європейського шкільництва та педагогічної думки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hortling.org.ua/node/1440>.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2 т / Григорій Сковорода. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1973. – 574 с.
7. Духнович О. В. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских / Олександр Васильович Духнович // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К., 1961. – 518 с.
8. Сумцов Микола Федорович // Шудря Є. Дослідного мистецтва : бібліографічні нариси / за ред. М. Селівачова. – К. : Ант, 2008. – С. 13-16.
9. Грінченко Б. Д. Якої нам треба школи / Б. Д. Грінченко // Українська мова і література. – 1993. – № 9. – С. 44-48.
10. Огієнко І. І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. – Факс. вид. – К., 1994. – С. 43.
11. Русова С. Вибрані педагогічні твори : У 2 кн. – Кн. 1 / За ред. С. І. Коваленко. – К. : Либідь, 1997. – С. 83-85
12. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови в середній школі / За ред. С. Х. Чавдарова і В. І. Масальського. – К.: Рад. школа, 1962. – 372 с.
13. Тищенко М. К. Викладання частини мови в середній школі : Посібник для вчителів / М. К. Тищенко. – К. : Радянська школа, 1956. – 231 с.
14. Синиця І. О. Педагогічний такт і майстерність учителя. – К. : Рад. шк., 1981. – С. 22-38.
15. Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів / Любов Василівна Струганець. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 88 с.

Одержано редакцією 18.03.13

Прийнято до публікації 22.03.13

Аннотация. В статье определяется исторический аспект развития профессионального педагогического образования в Украине. Ретроспективный анализ помогает понять особенности отечественной просветительской традиции и создает предпосылки для оценки профессионального качества учителя-филолога. В ходе исследования выделены следующие исторические периоды проблемы формирования профессиональной компетентности учителя-филолога: языческий период – эпоха Киевской Руси (IX - XIII вв.), II период – XIV-XVIII вв., III период – XIX – XX вв., IV период – XXI века.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, христианские школы и монастыри, система школ, профессиональная деятельность, принцип природосоответствия, профессиональная компетентность.

Summary. The paper outlines the historical aspect of professional development of teacher education in Ukraine. Retrospective analysis helps to understand the peculiarities of national educational traditions and creates conditions for the evaluation of professional quality teacher-philologist. The study singled out the following historical periods problem creating professional competence of the teacher-scholar: the pagan period – the era of Kievan Rus (IX - XIII.), II period - the fourteenth and eighteenth centuries., Third period – XIX - XX centuries., The fourth period – XXI century. At the present stage of development of the personality of the teacher education requires the following: existing knowledge to professional, creative approach to the profession, tact, emotional poise, individuality, independence, scientists first focused attention on the specifics of the competency approach.

Key words: training, christian schools and monasteries, schooling system, professional activities, the principle nature, professional competence.